

УДК 94(476):332.21

UDC 94(476):332.21

РЭАЛІЗАЦЫЯ ІНВЕНТАРНАЙ РЭФОРМЫ ПАМЕШЧЫЦКІХ МАЁНКАЎ У ВІЛЕНСКОЙ, ГРОДЗЕНСКОЙ І МІНСКОЙ ГУБЕРНЯХ

IMPLEMENTATION OF INVENTORY REFORM IN THE LANDLORD VILLAGE IN VILNA, GRODNA AND MINSK PROVINCES

У. Р. Рэут,

*магістр гуманітарных навук,
старшы выкладчык кафедры
агульнаадукацыйных дысцыплін БДЭУ*

U. Reut,

*Master of Arts,
Senior Teacher of the Department
of General Studies, BSEU*

Паступіў у рэдакцыю 08.04.16.

Received on 08.04.16.

Сістэмна-гістарычны падыход да вывучэння раней невядомых архіўных крыніц дазволіў аўтару сфармуляваць наступныя высновы: 1) асноўнымі прычынамі замаруджанай рэалізацыі інвентарнай рэформы ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях былі складанасці, выкліканыя неабходнасцю перакладу інвентароў з польскай на рускую мову і дапасаваннем іх да расійскай сістэмы мераў; 2) негатыўную ролю выканалі адсутнасць у складзе інвентарных камітэтаў кваліфікаваных спецыялістаў, знаёмых з правіламі зямельнай ацэнкі; 3) расійскія ўлады не здолелі пераканаць уладальнікаў маёнткаў у эканамічнай мэтазгоднасці ўвядзення інвентарнай сістэмы і звярнуліся да метадаў адміністрацыйнага ціску, з нагоды чаго інвентарную рэформу пачалі ўспрымаць як санкцыі, накіраваныя супраць памешчыкаў прапольскай арыентацыі; 4) урад не быў задаволены вынікамі інвентарнай рэформы, аднак меркаваў, што дзякуючы яе правядзенню памешчыкі і сяляне беларускіх губерняў атрымалі досвед усталявання дагаворных гаспадарчых адносін і ў большай ступені падрыхтаваны да адмены прыгоннага ладу.

Ключавыя словы: інвентарная рэформа, Віленская губерня, Гродзенская губерня, Мінская губерня, феадальныя павіннасці, Мікалай I, Аляксандр II.

System and historic approach to studying previously unknown archival sources let the author to define the following conclusions: 1) main causes of slow implementation of inventory reform in Vilna Governorate General were difficulties with translation of inventories from Polish into Russian and their adaptation to Russian system of measurements; 2) the absence of qualified specialists familiar with the rules of land evaluation in inventory committees played negative role; 3) Russian authorities couldn't persuade landowners in economic efficiency of inventory reform introduction and referred to the method of administrative pressure so that inventory reform was taken as sanctions directed against the landowners of pro-Polish orientation; 4) the government wasn't satisfied with the results of inventory reform however supposed that owing to its implementation the landowners and peasants of Belarus provinces gained the experience of contractual economic relations establishment and became more prepared to the abolition of serfdom.

Keywords: inventory reform; Vilna province; Grodno province; Minsk province; feudal obligations; Nicholay I; Alexander II.

Большая частка савецкай гістарыяграфіі, прысвечанай правядзенню інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі, была імпліцытна скіравана на пошук вытокаў рэвалюцыйнай сітуацыі 1859–1861 гг. Прадстаўленне пра яе паступовае выспяванне жорстка дэтэрмінавалі высновы даследчыкаў унутранай палітыкі Мікалая I. Пераемнасць у дзеяннях расійскага ўрада рашуча адмаўлялася. Агульным вынікам увядзення інвентароў прызнавалася абвастрэнне класовай барацьбы. Падобную ацэнку інвентарная рэформа атрымала ў працах А. Ц. Караткевіча [1, с. 49] і М. Р. Лысенкі [2, с. 19].

З іншага боку, ужо ў 1959 г. пабачыў свет артыкул М. М. Улашчыка «Увядзенне абавязковых інвентароў у Беларусі і Літве» [3, с. 256–

277], дзе з'явілася выснова аб тым, што сялянскі рух, узяты сам па сабе, не здольны вытлумачыць інвентарную рэформу. Паводле М. М. Улашчыка, у дзеяннях урада важнае месца займалі палітычныя матывы, а менавіта грэблівае стаўленне да мясцовых дваран каталіцкага веравызнання, з незадаволенасцю якіх можна было не лічыцца [3, с. 263].

У 1976 г. была выдадзена манаграфія У. І. Неўпакоева «Сялянскае пытанне ў Літве ў другой трэці XIX стагоддзя» [4, с. 142–207]. Прычынай увядзення абавязковых інвентароў прызнаваўся агульны крызіс феадальнага ладу ў спалучэнні з нарастаннем сялянскай барацьбы. Інвентарная рэформа разглядалася як няўдалая спроба мадэрнізацыі прыгоннага

ладу, прызначаная для яго захавання ў адноўленым выглядзе [4, с. 207].

У 1990-х гг. з даследаванняў паступова знікла вызначэнне сялянскіх хаваляванняў у якасці галоўнай прычыны, якая абумовіла вызваленне прыгонных. Адпаведна з гэтым змяніўся погляд на інвентарную рэформу. На думку вядомай расійскай даследчыцы Л. Р. Захаравай, беззямельнае вызваленне прыгонных у прыбалтыйскіх губернях і ўвядзенне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у Беларусі, Літве і Правабярэжнай Украіне ўяўлялі сабой дзве мадэлі вырашэння сялянскага пытання, якія былі ўлічаны пры падрыхтоўцы адмены прыгоннага права [5, с. 151].

Адзіным англамоўным гісторыкам, які ў апошнія гады звяртаўся да інвентарнай праблематыкі, з'яўляецца Д. Мун. Даследчык інтэрпрэтуе інвентарную рэформу як «частку агульнай палітыкі рэпрэсій і русіфікацыі, якая пачалася пасля польскага нацыянальна-вызваленчага паўстання 1830 г.» [6, р. 655]. Такім чынам, увядзенне абавязковых інвентароў у яго працах выглядае спецыфічным палітычным мерапрыемствам, накіраваным на «разборку шляхты».

Да гэтага часу канчаткова не вырашана пытанне аб тым, ці была інвентарная рэформа накіравана на захаванне прыгоннага ладу або з'яўлялася першым крокам у кірунку яго абмежавання і скасавання. Зацягнутасць і незавершанасць рэфармавання зводзіцца да нежадання памешчыкаў складаць інвентары, абмяжоўваючы сваю вотчынную ўладу. Застаецца неакрэсленым стаўленне ўрада да вынікаў інвентарнай рэформы. Нават у сучаснай беларускай гістарыяграфіі можна сустрэць заўвагі, што прыцыпы інвентарнай рэформы былі адкінутыя ў сувязі з падрыхтоўкай да адмены прыгоннага права [7, с. 112].

Мэтаі дадзенага артыкула з'яўляецца вызначэнне парадку рэалізацыі інвентарнай рэформы ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях, якія ўваходзілі ў склад Віленскага генерал-губернатарства. На падставе невядомых раней архіўных крыніц аўтар імкнецца прааналізаваць прычыны замаруджанага ўвядзення абавязковых інвентароў, а таксама адносіны расійскага ўрада да вынікаў рэформы ў памешчыцкай вёсцы. Аўтар кіраваўся прыцыпамі гістарызму і аб'ектыўнасці. Для ўсебаковага даследавання інвентарнай рэформы быў задзейнічаны сістэмна-гістарычны падыход, які дазваляў вылучыць яе асноўныя элементы, прааналізаваць іх узаемасувязь і наступнае развіццё.

Інвентарная рэформа прадстаўляла сабой наданне прыватным гаспадарча-распарадчым апісаннем маёнткаў статусу нарматыўнага актаў, зацверджаных organамі ўлады. «Палажэнне» 15 красавіка 1844 г., паводле якога

ўводзіліся інвентары ў Віленскім генерал-губернатарстве, не змяшчала канкрэтных патрабаванняў да іх зместу. Інвентарныя камітэты павінны былі сачыць толькі за тым, каб феадальная рэнта з сялянскіх гаспадарак не перавышала 1/3 часткі іх даходу [8, арк. 349]. Афіцыйнай прычынай інвентарнай рэформы называлася паляпшэнне стану памешчыцкай гаспадаркі і дабрабыту прыгонных, а таксама ўпарадкаванне адносін паміж памешчыкамі і сялянамі. Інвентары замацоўвалі ўзаемныя абавязкі памешчыкаў і сялян. Калі выкарыстоўваць сучасную тэрміналогію, то Міністэрства ўнутраных спраў планавала стварыць у памешчыцкай вёсцы штосьці падобнае на сістэму кіравання маёнткамі.

Віленскі генерал-губернатар Ф. Я. Мірковіч склікаў на нараду грамадзянскіх губернатараў і губернскіх прадвадзіцелей дваранства, дзе 5 снежня 1844 г. былі зацверджаны «Правілы па ўвядзенні абавязковых інвентароў у Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губернях». Павіннасці прыгонных у інвентарах неабходна было падзяліць на асноўныя і дадатковыя. Асноўныя, пад зборнаю назвай паншчына, прызначаліся за карыстанне зямлёй. Дадатковыя павіннасці (шарваркі, начная варта, старажоўшчына) лічыліся кампенсацыяй памешчыку за прадстаўленне сялянам асаблівых выгод: паліва, будаўнічых матэрыялаў, харчовай і матэрыяльнай дапамогі [9, с. 336].

У савецкай гістарыяграфіі адзначалася, што «многія інвентары былі напісаны на свежай паперы, гэта значыць складзены нанова спецыяльна для інвентарных камітэтаў» [9, с. 338]. У. І. Неўпакоеў сцвярджаў, што «памешчыкі хавалі старадаўнія інвентары» [4, с. 175]. Насамрэч, памешчыкаў абавязвалі перапрацаваць інвентары, таму што існуючыя былі складзены на польскай мове, а памеры сялянскіх надзелаў пазначаліся ў валоках і моргах [8, арк. 51]. Гродзенскі грамадзянскі губернатар Ф. І. Васьковіч паведамляў, што інвентары, якія маюцца ў маёнтках, «напісаны на польскай мове, а пераклад іх складае шмат складанасцей і супыненняў у ходзе справы, таму як памешчыкі і эканомы іх, не ведаючы большай часткай правіл рускай мовы, павінны адшукваць здольных да гэтага людзей» [10, арк. 252].

Заўважым, што расійскі ўрад не надаваў належнай увагі тлумачальнай працы сярод уладальнікаў маёнткаў. Распараджэнні Міністра ўнутраных спраў Л. А. Пяроўскага загадвалі захоўваць таямніцу адносна напрамку інвентарнай рэформы. Ф. Я. Мірковічу было даведзена, што абавязковыя інвентары патрабуецца зацвярджаць на 6 год, пакуль інвентарныя камітэты не распрацуюць механізм нагляду за іх выкананнем [8, арк. 7]. Віленскі генерал-губер-

натар напісаў пра гэта губернатарам. Аднак з'яўленне адпаведных запісаў у журналах інвентарных камітэтаў стала падставай для вымовы Віленскаму генерал-губернатару.

Л. А. Пяроўскі наракаў, што звесткі аб часовым увядзенні інвентароў мелі сакрэтны характар, а пытанне аб вызначэнні нагляду за выкананнем інвентароў не патрэбна было ўздываць, каб не даваць нагоды для пляткарства і перасудаў [11, арк. 1 зв.]. У якасці абвінаваўчага доказу міністр прыводзіў артыкул, які з'явіўся ў польскамоўнай парыжскай газеце Dziennik Narodowy ад 19 кастрычніка 1844 г., дзе на прыкладзе Мінскай губерні «ў непажаданым святле» распавядалася аб патрабаванні інвентароў ад памешчыкаў [11, арк. 7]. Вымова Ф. Я. Мірковічу прывяла да ланцуговага рэакцыі ў адносінах да губернатараў.

Ва ўмовах, калі інвентарныя камітэты не заўсёды маглі зразумець, якую інфармацыю можна абмяркоўваць і перадаваць памешчыкам, а якая з'яўляецца сакрэтнай, уладальнікаў маёнткаў найпрост застрашвалі пакараннямі за непрадстаўленне інвентароў. Віленскі грамадзянскі губернатар М. А. Жарабцоў адзначаў, што для складання інвентара неабходны пабуджальныя перакананні ў гаспадарчых выгодах, «...але як падобных перакананняў не існуе, то і застаецца адна пабуджальная прычына – страх перад уладай» [8, арк. 178]. Намер расійскага ўрада прадставіць інвентарную рэформу ў якасці мерапрыемства, якое палепшыць стан гаспадаркі і здыме падставы для непаразумеання паміж памешчыкамі і сялянамі, не атрымаў поспеху.

У 1845 г. правядзенне інвентарнай рэформы значна паскорылася. Гэтаму спрыяла неабходнасць мець зацверджаны інвентар для звароту ў Санкт-Пецярбургскі апякунскі савет, а таксама іншыя крэдытныя ўстановы за пазыкамі пад заклад маёнткаў [12, арк. 8, 12, 16]. Да канца 1845 г. у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях памешчыкі прадставілі ў інвентарныя

камітэты каля 85,1% ад агульнай колькасці інвентароў, якія чакаліся (табліца).

За гэты ж час інвентарныя камітэты паспелі разгледзець менш за палову інвентароў, дасланых уладальнікамі маёнткаў. Відавочна, што праходжанне інвентароў праз інвентарныя камітэты стала сапраўдным «вузкім месцам» інвентарнай рэформы. М. А. Жарабцоў скардзіўся, што падпарадкаваны яму інвентарны камітэт «...сустрэкае надзвычайныя складанасці пры запаўненні канцылярскіх месцаў людзьмі вопытнымі і з неабходнымі здольнасцямі, бо часовае існаванне камітэта, пры малых акладах заробку і нізкіх класах, нададзеных канцылярскім пасадам, не мае прывабнасці для асоб, набыўшых на службе дастатковыя веды» [13, арк. 341].

У 1847 г. інвентарныя камітэты Віленскага генерал-губернатарства скончылі разгляд і ўхваленне інвентароў. На працягу 1848 г. абавязковыя інвентары былі аб'яўлены сялянам у 90–92 % памешчыцкіх маёнткаў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў. Рэшта інвентароў уводзілася ў 1849–1851 гг. Докладныя лічбы інвентароў, якія заставаліся неабвешчанымі, увесь час мяняліся. Гэта магло адбыцца з-за падзелу маёнткаў або смерці прыгонных у дробнапамесных уладальнікаў. Агульная колькасць маёнткаў (разам з паезуіцкімі і леннымі), дзе былі ўведзены інвентары, складала: у Віленскай губерні – 2469, у Гродзенскай губерні – 1604 і ў Мінскай – 2304 маёнткі [13, арк. 40, 159].

У жніўні 1853 г. у Віленскае генерал-губернатарства быў накіраваны чыноўнік Міністэрства ўнутраных спраў Э. К. Чапскі, якому было даручана зрабіць агляд уплыву інвентароў на дабрабыт сялянства. Па меркаванні чыноўніка, які з'яўляўся ўраджэнцам Мінскай губерні, інвентары не дасягнулі мэты, але «ўзбудзілі ў масе народа паняцце пра магчымасць існавання законных умоў паміж памешчыкам і сялянамі» [14, арк. 2 зв.].

Табліца – Разгляд і ўхваленне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у 1845–1846 гг.

Губерня	Інвентары памешчыцкіх маёнткаў				
	Разгледжаныя і ўхваленыя інвентарнымі камітэтамі		Чакалі разгляду ў інвентарных камітэтах		Чакаліся ад памешчыкаў (па стане на 1.01.1846 г.)
	1.02.1845 г.	1.01.1846 г.	1.02.1845 г.	1.01.1846 г.	
Віленская	47	525	1071	1634	425
Гродзенская	133	458	246	887	495
Мінская	178	1830	867	390	84
Усяго	358	2813	2184	2911	1004

Крыніцы: 8, арк. 455; 13, арк. 10, 28, 30, 40, 159, 161, 226, 230

На падставе рапартаў Э. К. Чапскага, які пакінуў заўвагі аб усіх паветах Віленскай і Мінскай губерняў, а таксама справаздач К. П. Бістрама, А. І. Маклянцова, Ул. П. Пельскага і С. П. Развадоўскага – чыноўнікаў Міністэрства ўнутраных спраў, якія ў розныя гады інспектавалі Гродзенскую губерню [15, арк. 5 зв.; 16, арк. 9], можна зрабіць выснову аб тым, што абавязковыя інвентары ў большай ступені выконваліся ў тых паветах, памешчыцкая гаспадарка якіх была здаўна ўцягнутая ў таварна-грашовыя адносіны, з нагоды блізкасці да тарговых шляхоў. Найперш, судаходных рэк і рачных каналаў (рысунак).

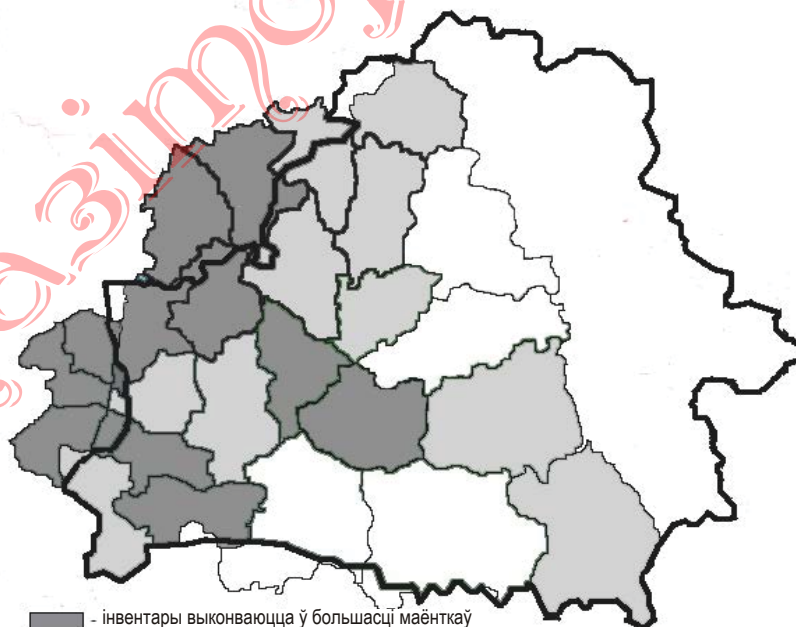
22 снежня 1852 г. Мікалай I зацвердзіў агульныя інвентарныя правілы для Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Ковенскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў. Галоўнай адметнасцю дадзеных інвентарных правіл стала вызначэнне зямлі, якая знаходзілася ў карыстанні сялянскай грамады, у якасці мірскай і недачыкальнай. У выпадку страты сялянскімі гаспадаркамі вытворчых сіл і немагчымасці апрацоўкі зямельных надзелаў, памешчык пазбаўляўся права далучаць пустуючую зямлю да фальварка. Грамадскую зямлю належала пераразмеркаваць паміж астатнімі сялянамі.

Тым не менш указам Мікалая I ад 15 красавіка 1854 г., з нагоды абставін ваеннага часу, увядзенне інвентарных правіл 22 снежня 1852 г. у беларускіх і літоўскіх губернях прызнавалася

несвоечасовым. Інвентарным камітэтам прадстаўлялася поўная свабода ў пераглядзе інвентарных правіл, «каб надаць інвентарам яшчэ большую моц, учыніўшы іх бліжэйшае суаднясенне з мясцовымі патрэбамі» [17, арк. 1 зв.].

У маі 1856 г., падчас сустрэчы ў Брэсце, Аляксандр II выказаў думку Віленскаму генерал-губернатару У. І. Назімаву аб неабходнасці скасавання прыгоннага права, але пажадаў, каб ініцыятыва ішла ад памешчыкаў [18, с. 576]. З мэтай прапаганды ідэі вызвалення сялян Віленскі генерал-губернатар пачаў замаўляць і распаўсюджваць сярод памешчыкаў замежныя польскамоўныя выданні аб вызваленні сялян, а таксама прыводзіў у прыклад Т. Касцюшку, прадстаўляючы яго барацьбітом супраць прыгону [19, с. 134].

Летам 1856 г. адбылася таемная нарада ў Маскве на кватэры Міністра ўнутраных спраў С. С. Ланскога. У ёй прынялі ўдзел У. І. Назімаў, таварыш Міністра ўнутраных спраў А. І. Леўшын, а таксама члены інвентарных камітэтаў – Гродзенскі губернскі прадвадзіцель К. Ажэшка, Ковенскі губернскі прадвадзіцель І. Агінскі, Ашмянскі і Свянцянскі павятовыя прадвадзіцелі М. Любенскі і А. Хамінскі. Іх папярэдзілі аб намерах урада скасаваць прыгоннае права. Тым не менш было вырашана, што афіцыйна У. І. Назімаў запатрабуе ад інвентарных камітэтаў пачаць новы перагляд інвентарных правіл [18, с. 577].

- - інвентары выконваюцца ў большасці маёнткаў
- - інвентары выконваюцца часткова або з вялікімі парушэннямі
- - інвентары ўведзены фармальна, сялянам амаль невядомы

Рысунак – Увядзенне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях

У студзені 1857 г. С. С. Ланскі падрыхтаваў для Сакрэтнага камітэта па сялянскай справе падрабязны агляд мерапрыемстваў па ўвядзенні інвентароў, здзейсненых у заходніх губернях. На думку Міністра ўнутраных спраў, інвентарная рэформа не здолела дасягнуць пастаўленай мэты. Асноўнай прычынай гэтага прызнаваліся пралікі ў яе рэалізацыі органамі ўлады. С. С. Ланскі сцвярджаў, што чыноўніцтва бачыла ў рэформе «не столькі гаспадарча-адміністрацыйную скіраванасць, як палітычную, пры дапамозе якой можна было падвесці распараджэнні ўладальнікаў пад нагляд урада» [20, арк. 218].

У маі 1857 г. інвентарныя камітэты Гродзенскай і Ковенскай губерняў аднагалосна прынялі пастанову аб неабходнасці асабістага вызвалення сялян. У Віленскай губерні большасцю членаў інвентарнага камітэта было ўхвалена аналагічнае меркаванне, але пад ціскам губернскага прадвадзіцеля дваранства А. Дамейкі камітэт сапраўды пачаў удакладняць інвентарныя правілы. У выніку гэтага замест «ініцыятывы» аб скасаванні прыгоннага права У. І. Назімаў атрымаў ад Віленскага інвентарнага камітэта чарговы праект інвентарных правіл. Генерал-губернатар запатрабаваў перадаць яму ўсе пратаколы пасяджэнняў камітэта. Пасля іх асабістага вывучэння, ён загадаў прызнаць меркаванне большасці членаў агульным рашэннем інвентарнага камітэта [21, с. 171].

У лістападзе 1857 г. пасля рэскрыпта Аляксандра II У. І. Назімаву «Інвентарнае аддзяленне» ў канцылярыі Віленскага генерал-губернатара было ператворана ў «Часовае аддзяленне па паляпшэнні сялянскага побыту», а існаваўшыя інвентарныя камітэты атрымалі назву «Камітэтаў па сялянскай справе» [22, арк. 6 зв.]. Іх гістарычная роля была цалкам выканана. Ва ўрадавай палітыцы адбыўся пераход ад інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі да рэформы па адмене прыгоннага права.

Такім чынам, галоўнымі прычынамі маруднага правядзення інвентарнай рэформы ў Віленскім генерал-губернатарстве былі, па-першае, складанасці, звязаныя з перакладам інвентароў і дапасаваннем іх да сістэмы расійскіх мераў; па-другое, адсутнасць у складзе канцылярыі інвентарных камітэтаў кваліфікаваных каморнікаў або іншых спецыялістаў, знаёмых з практыкай пазямельнай ацэнкі; па-трэцяе, імкненне расійскага ўрада да максімальнай непублічнасці ў сферы аграрных пераўтварэнняў. Звесткі аб свядомым сабатажы інвентарнай рэформы з боку памешчыкаў у большасці выпадкаў не адпавядаюць сапраўднасці.

Дваістасць унутранай палітыкі паставіла прадстаўнікоў урада ў складаную сітуацыю. З аднаго боку, землеўладальнікам заходніх губерняў даводзілася, што з дапамогаю абавязковых інвентароў плануецца палепшыць гаспадарчае становішча прыгоннай вёскі. З другога боку, расійскаму дваранству інвентарная рэформа прадстаўлялася як захад, накіраваны на ўвядзенне дзяржаўнага нагляду за дзейнасцю, паводзінамі і крыніцамі даходаў нядобрадзейных памешчыкаў-каталікоў. Апошняя тлумачылася жаданнем пазбегнуць сацыяльных узрушанняў, звязаных з распаўсюджваннем разнастайных чутак пра абмежаванне памешчыцкай улады або вызваленне сялянства.

Урад быў не задаволены вынікамі інвентарнай рэформы ў Віленскім генерал-губернатарстве. Абавязковыя інвентары не здолелі значна палепшыць дабрабыт прыгонных, што з'яўлялася афіцыйнай мэтай рэфармавання. Прычынамі адсутнасці поспеху прызнаваліся паспешлівасць і фармалізм падчас увядзення абавязковых інвентароў, а таксама тое, што інвентарная рэформа набыла палітычную афарбоўку. Тым не менш прадстаўнікі ўрада лічылі, што дзякуючы ўсталяванню інвентарных адносін памешчыкі і сяляне Віленскага генерал-губернатарства былі аб'ектыўна найбольш падрыхтаваныя да адмены прыгоннага права.

ЛІТАРАТУРА

1. *Короткевич, А. Т.* Инвентарный вопрос в восточной Белоруссии в период кризиса крепостничества / А. Т. Короткевич, М. Г. Лысенко // Уч. зап. Полоцкого пед. ин-та. – 1958. – Вып. 1. – С. 45–63.
2. *Лысенко, М. Г.* Крестьянское движение в Восточной Белоруссии в 1825–1860 гг. (по материалам Могилевской губернии) / М. Г. Лысенко // Уч. зап. Полоцкого пед. ин-та. – 1958. – Вып. 2. – С. 3–23.
3. *Улащик, Н. Н.* Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве / Н. Н. Улащик // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1958 г. / Акад. Наук ЭстССР ; под науч. ред. В. К. Яцунского. – Таллин, 1959. – С. 256–277.
4. *Неупокоев, В. И.* Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX в. / В. И. Неупокоев. – М. : наука, 1976. – 280 с.
5. *Захарова, Л. Г.* Великие реформы 1860–1870-х гг. : поворотный пункт российской истории? / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – С. 151–167.

REFERENCES

1. *Korotkevich, A. T.* Inventarnyy vopros v vostochnoy Belorussii v period krizisa krepostnichestva / A. T. Korotkevich, M. G. Lysenko // Uch. zap. Polotskogo ped. in-ta. – 1958. – Vyp. 1. – S. 45–63.
2. *Lysenko, M. G.* Krestyanskoye dvizheniye v vostochnoy Belorussii v 1825–1860 gg. (po materialam Mogilyovskoy gubernii) / M. G. Lysenko // Uch. zap. Polotskogo ped. in-ta. – 1958. – Vyp. 2. – S. 3–23.
3. *Ulashchik, N. N.* Vvedeniye obyazatelnykh inventarey v Belorussii i Litve / N. N. Ulashchik // Yezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Yevropy, 1958 g. / Akad. Nauk EstSSR; pod nauch. red. V. K. Yatsunskogo. – Tallinn, 1959. – S. 256–277.
4. *Neupokoyev, V. I.* Krestyanskiy vopros v Litve vo vtoroy treti XIX v. / V. I. Neupokoyev. – M. : Nauka, 1976. – 280 s.
5. *Zakharova, L. G.* Velikiye reform 1860–1870-kh gg.: povorotnyy punkt rossiyskoy istorii? / L. G. Zakharova // Otechestvennaya istoriya. – 2005. – № 4. – S. 151–167.

6. Moon, D. The inventory reform and peasant unrest in right-bank Ukraine in 1847–48 / D. Moon // Slavonic and East European review. – 2001. – № 79 (4). – P. 653–697.
7. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2007. – 518 с.
8. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). – Фонд 378 (общ. отд.). – 1844 г. Оп. 52. Д. 1535. Об учреждении комитетов для рассмотрения и составления инвентарей помещичьим имениям в западных губерниях. Ч. 1, 1844 г.
9. Гісторыя сялянства Беларусі : у 3 т. / рэдкал.: Я. К. Анішчанка, Г. Я. Галенчанка, В. Ф. Голубеў [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – Т. 1 : Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / У. А. Сосна [і інш.]. – 1997. – 431 с.
10. LVIA. – Фонд 378 (общ. отд.). 1844 г. Оп. 52. Д. 1534. Об учреждении комитетов для рассмотрения и составления инвентарей помещичьим имениям в западных губерниях. Ч. 2, 1844 г.
11. LVIA. – Фонд 378 (общ. отд.). 1846 г. Оп. 54. Д. 2156. О надзоре за приведением в действие инвентарей помещичьих имений и за их исполнением, 1844–1846 гг.
12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ). – Фонд 1. Вop. 12. Spr. 56. Переписка с губернским предводителем дворянства о составлении инвентарных описаний имений, 1845 г.
13. LVIA. – Фонд 378 (общ. отд.). 1844 г. Оп. 52. Д. 1533. Об учреждении комитетов для рассмотрения и составления инвентарей помещичьим имениям в западных губерниях. Ч. 3, 1844–1849 гг.
14. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Фонд 1290. Оп. 1. Д. 189. Рапорты и записки чиновника особых поручений Чапского о ходе введения инвентарей в Литовских губерниях и о влиянии их на благосостояние крестьян, 1853 г.
15. НГАБ. – Фонд 1. Вop. 21. Spr. 714. Об оказании содействия надворному советнику Пельскому в поверке инвентарей помещичьих имений, 1848 г.
16. НГАБ. – Фонд 1. Вop. 29. Spr. 16. Переписка с чиновниками особых поручений о предоставлении сведений о положении крестьян в помещичьих имениях, 1849–1850 гг.
17. РГИА. – Фонд 1149. Оп. 4. Д. 59 в. Приложение В, 1855 г.
18. Павлов, А. С. В. И. Назимов. Очерк новейшей летописи северо-западной России / А. С. Павлов // Русская старина. – 1885. – Т. XLV. – Вып. 3. – С. 555–580.
19. Западные окраины Российской Империи / Л. А. Бережная [и др.]; редкол.: А. И. Миллер [и др.]. – М. : Нов. лит. обозрение, 2006. – 608 с.
20. РГИА. – Фонд 1180. Оп. 15. Д. 8. О доставлении сведений о пересмотре инвентарных правил, 1857 г.
21. Улащик, Н. Н. Из истории рескрипта 20 ноября 1857 года / Н. Н. Улащик // Исторические записки. – 1949. – № 28. – С. 164–181.
22. НГАБ. – Фонд 1. Вop. 29. Spr. 919. Об образовании инвентарного отделения при канцелярии генерал-губернатора Северо-Западного края, 1859–1862 гг.
6. Moon, D. The inventory reform and peasant unrest in right-bank Ukraine in 1847–48 / D. Moon // Slavonic and East European review. – 2001. – № 79 (4). – P. 653–697.
7. Gistoryya Belarusi: u 6 t. / redkal.: M. Kastsiuk (gal. red.) [i insh.]. – Minsk : Ekaperspektyva, 2000–2005. – T. 4: Belarus u skladze Rasiyskay imperyi (kanets XVIII – pachatak XX st.) / M. Bich [i insh.]. – 2007. – 518 s.
8. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). – Fond 378 (obshch. otd.). – 1844 g. Op. 52. D. 1535. Ob uchrezhdenii komitetov dlya rassmotreniya i sostavlениya inventarey pomeshchichiyim imeniyam v zapadnykh guberniyakh. Ch. 1, 1844 g.
9. Gistoryya syalyanstva Belarusi: u 3 t. / redkal.: Ya. K. Anishchanka, G. Ya. Galenchanka, V. F. Golubeu [i insh.]. – Minsk : Belars. navuka, 1997. – T. 1: Gistoryya syalyanstva Belarusi ad starazhytnasti da 1861 g. / U. A. Sosna [i insh.]. – 1997. – 431 s.
10. LVIA. – Fond 378 (obshch. otd.). – 1844 g. Op. 52. D. 1534. Ob uchrezhdenii komitetov dlya rassmotreniya i sostavlениya inventarey pomeshchichiyim imeniyam v zapadnykh guberniyakh. Ch. 1, 1844 g.
11. LVIA. – Fond 378 (obshch. otd.). – 1846 g. Op. 54. D. 2156. O nadzore za privedeniyem v deystviye inventarey pomeshchichiykh imeniy i za ikh ispolneniyem, 1844–1846 gg.
12. Natsyyanalny gistorychny arkhiv Belarusi u g. Grodne (NGAB). – Fond 1. – Vop. 12. Spr. 56. Perepiska s gubernskim predvoditelem dvoryanstva o sostavlениi inventarnykh opisaniy imeniy, 1845 g.
13. LVIA. – Fond 378 (obshch. otd.). – 1844 g. Op. 52. D. 1533. Ob uchrezhdenii komitetov dlya rassmotreniya i sostavlениya inventarey pomeshchichiyim imeniyam v zapadnykh guberniyakh. Ch. 3, 1844–1849 gg.
14. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (RGIA). – Fond 1290. Op. 1. D. 189. Raporty i zapiski chinovnika osobykh porucheniy Chapskogo o khode vvedeniya inventarey v Litovskikh guberniyakh i o vliyaniі ikh na blagosostoyaniye krestyan, 1853 g.
15. NGAB. – Fond 1. Vop. 21. Spr. 714. Ob okazanoо sodeystviya nadvornomu sovetniku Pelskomu v poverke inventarey pomeshchichiykh imeniy? 1848 g.
16. NGAB. – Fond 1. Vop. 29. Spr. 16. Perepiska s chnovnikami osobykh porucheniy o predostavlениi svadeniy o polozhenii krestyan v pomeshchichiykh imeniyakh, 1849–1850 gg.
17. RGIA. – Fond 1149. Op. 4. D. 59 v. Prilozheniye V, 1855 g.
18. Pavlov, A. S. V. I. Nazimov. Oчерk noveyshey letopisi severo-zapadnoy Rossii / A. S. Pavlov // Russkaya starina. – 1885. – T. XLV. – Vyp. 3. – S. 555–580.
19. Zapadnyye okrainy Rossiyskoy Imperii / L. A. Berezhnaya [i dr.]; redkol.: A. I. Miller [i dr.]. – M. : Nov. lit. obozreniye, 2006. – 608 s.
20. RGIA. – Fond 1180. Op. 15. D. 8. O dostavlениi svadeniy o peresmotre inventarnykh pravil, 1857 g.
21. Ulashchik, N. N. Iz istorii reskripta 20 noyabrya 1857 goda / N. N. Ulashchik // Istoricheskiye zapiski. – 1949. – № 28. – S. 164–181.
22. NGAB. – Fond 1. Vop. 29. Spr. 919. Ob obrazovanii inventarnogo otdeleniya pri kantselyarii general-gubernatora Severo-Zapadnogo kraя, 1859–1862.